

Казақ халқының рухани және мәдени болмысына балта шапқан қызыл империяның тұсында діни танымды қалыптастыруға тырысқан диуананың жолы әдет-гүрүп пен салт-дәстүрдің, тақуалық пен қарапайымдылықтың саулесі болды.

Диуана көбінесе кедей немесе қанғыбас турде кездеседі. «Диуана» парсы тілінен аударғанда «дүниеден безіп Құдай жолына берілген адам» деген мағынаны билдіреді. Негізінде, Диуана - араб сөзі, қазақшаға аударғанда «ақылды адам» деген ұғымды билдіреді. Тіпті араб тілінде кездесетін «Лапас» деген сез - диуаналардың киімінің атауы. Оның киімі елем-жәлемі жоқ, жағасыз және жені үзүн, ақ матадан жасалған шапанға үкссас. Ал Мәшһүр Жүсіп өз шығармаларында «диуана - сопылық» бет бүрган, дүниені ойламайтын адам» деп тұжырымдайды. Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романында диуана жақсылық, иесі ретінде сүреттелген. Ал диуананың таяғын - «Сота» деп атаған. Ол Алламыс батyr жырында жи кездеседі.

Көбінесе диуаналар азан шақырып қойған есімдерімен аталмай, «лақап» аттармен танымал болған. Диуаналар ризығын жаратқан иемізден тілеп, тақуда, кеп сейлейтін, ким талғамайтын, еш кәсіпсіз ел кезіп тіршілік етеді. Диуана мен әулиенің бірінші сипаты - олардың керемет күш иесі болуында. Бойына қасиет дарыған Мәстек абыз бен Мәшһүр Жүсіп, Сағымбек, Әбжәлап диуаналар жын-періні өз еркіне бағындыра білгендер. Олардың сиынған өз пірлері болған. Тертеуі де бойындағы қасиетін үрпағына аманат еткен. Ауыздарынан Алланы бір сөт тастамаған. Мәшһүр Жүсіп: «Шайхы Бұрқы диуана деген еңбегінде: «Мұса пайғамбардың заманында Шайхы Бұрқы деген диуана болыпты. «Құдайға күлшылықты жан аямай қыламын!» - деп, ірген үршықтай қырық күн, қырық түн шыр айналған екен. Заңғар биік таудың басына шығып:

қимылдатса қол-аяғының жаны бар. Ол зыр қағып жүріп, диуанаға қалаған сусынын әкеп береді. Шөлі қанған диуанағайып болады, ал бала бойында орасан күш бар екенін сезініп, ата-анасына барады. Осыдан бастап ол батырлық харекеттер істей бастайды.

ХХ ғасырдың басында Әбжәлап диуана қайтыс болып, оның денесін арулап жуу кезінде, Мәшһүр Жүсіптің өзі шәйнекпен су құйып тұрып: «Мына төбеміздегі шоқ бұлтты көрдіндер ме, ол бізге көленкесін түсіріп тұр. Әбжәлап тегін кісі емес», -

жерінде кедей мен жетімді қорғап, байдан алғанын соларға беретін жан екен. Өзі тауық жылы өлген. Жүрттың жұтайдынын айтып сейлеп жүріпті. Өлген соң, денесі көрден ғайып болған деседі. Мәшһүр Жүсіп шығармаларында: Орманшы: Батыр диуана, Ақбура: Шалқыма диуана, Қаржас: Ескендір диуана, Шалқыма баласы Айсабай қажы диуаналардың есімдері кездеседі.

Баянаула төнірегінде әулиелі Қызылтауда Түйті әулиенің қонысы болған. Оның жын-перімен алысқан жеріне әлі күнге дейін шөп шықпайды екен. Ол әулиелі

болады. Мұны ақыл иелері ғана түсіне алады», - деп көрсетілген.

Мәшһүр Жүсіп «Абылайдың қырғызға жорығы» деген еңбегінің бірінші нұсқасында:

деген. Кейін бейіт басына барып, диуананы ораған кигізді ашқанда, Әбжәлап диуананың денесі жоқ болып шығады. Бүған дейін адамдар үстінен бір топ

Қызылтаудан жырақ бір жерге бару үшін салт атқа мінбей, не арбалы көлікке отырмай, сол жерге лезде жетеді екен. Оның барадар жеріне қалайша жылдам

- Ал, мен Құдайға кеттім! - деп, төмен қарай құлайды екен. Өлмей-талмай, дік етіп жерге түсіп, дін аман жүре береді екен. Бұл Шайхы Бұрқының атасы - адамзат, шешесі мекіре балық, екен», - деп қорытындылайды. Демек қазак бақсыларының пірі - Қорқыт болса, диуаналардың - сыйынатын иесі - Шайхы-Бұрқы диуана деп түйін жасауга негіз бар. Мәшінүр Жұсіп: «Бұл Қыпшак екеу. Бірі - Шайхы Бұрқы диуананың дуасымен бір кісіден тоқсан екі үл туған, барі де есіп-еңіп, ел-жүрт болған. «Қытай кеп пе, Қыпшак кеп пе?»- делінген Қыпшак - осы. Бұл Қыпшак та Мұғыл - Татардың Мұғылынан шыққан. Бірі - Арғын - Қыпшактың Қыпшакы, мұнан шыққан - Қобыланды батыр», деп Шайхы Бұрқы диуананың ерекше кереметтерінің бірі - перзентсіз ата-анаға ұрпақ сыйлайтын қасиеті екендігін дәрілтейді. Ал диуананың шыр көбелек айналып билеу арқылы тылсым қүйге еніп, Жаратушымен жақындасуға ынтық болады. Соғылых жолмен Тәңірді сую арқылы оның жаратқан дүниесін суюғе ынтықкан жандар ел кезін диуана атаптада. Құрбанғали Халид. «Тауарих хамса» деген еңбегінде диуаналарды ұстазға немесе әулиеге теңеп, шарапаты тиетін қасиетті жандарға тенейді.

Ел арасында есімдері сақталған диуаналардың көбі құран оқып, намазды қаза жібермеген, енді бірі таза дін жолында жүрмеген. Дегенмен де олардың қажылыққа қас қағым сәтте барып қайтуы, жылдам жүру, бір күнде бірнеше жерде кездесуі баршамызды таңқалдырмай қоймас. Диуаналарға ғайыптан пайда болып, қиналған әйелдің, өмірден түнгілген кедейдің, адасқан жолаушының, ел басқарған тұлғалардың маңынан табылады. Әбжәләт диуана да қажылыққа еш бармаган, бірақ оны қажылықта көргенін ант ете отырып айтқандар да балған. Ислам дінінде ладуни ілімін менгерген жанға уақыт пен кеңістік ешқандай кедері көлтіре алмайды. Барам деген жеріне аныздағыдай көзді ашып-жұмғанша жетіп барады. Бұлар көпшілік алдында мұғжизаның, бір түрі өз кереметтерін көрсете алады. Жалпы, бұл ілім жүрек тазалығымен Жаратушы таралынан келетін ілім. Құранның «Бақара» суресінде; «Алла (Тагала) хикметті (терен білімді) қалаған құлына береді. Ал кімге білім берілсе, оған көптеген игілік берілген

«Созакта «Жалан аяқ Әшдер (Әудер)» - деген бір әулие диуана бар екен, Абылайдың қосынына кез болған екен», деп жазады. Жырда ол туралы былай дейді:

*Абылай жалыз өзі отыр егі,
Есіктен бір дууана кіріп келгі.
Иығына шашы түсікен жалаңаяқ,
Иіліп қуле қарап сәлем берді.
Абылай дууананың түрін көріп,
Әулие-қаландар деп қөңліне еніп.
Сәлемін ап, турегел қолын ұстап,
Қасына отырғызыды орын беріп.*

Бұқар жыраудың өзі диуаналарға қамкорлық жасап, жауынгерлерге тиисізбен. Мәшінүр Жұсіптің «Баян өніріне діннің таралу тарихы» деген еңбегінде диуаналардың қараптамы ел арасында дінді таратудағы еңбегін сипаттайды Жолбарыс пен Шалбай диуаналардың сезеге де шебер болғаны көрсетеді. «... Бірі-халфе, бірі ишан болып тұрғанда, Жолбарыс диуана, Шалбай диуана - екі диуана Файсадек ишанға қонақ болып отырғанда, Файсадек ишан сұрапты:

- Диуанам, Қоңыrbай қалай, мен қалаймын - мейман құтуғе? - деп.

Сонда диуаналар айтыпты:

- Халфекемдікі - төпелеме, сіздікі - сипалама,- деп.

- Рас, рас! - деп, ишан қарқ-қарқ құлілті.

Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романында диуана жақсылықтың сәулесі ретінде бинеленген. Мәшінүр Жұсіп Кепейұлының шығармаларында диуаналар халық, батыры, әулие, ағартушы, абыз, көріпкел, қыдыр ата, пір ретінде сипатталады. Мәшінүр Жұсіптің өзі диуаналардың айрықша қадірлел, қастерлеген. Кейбір кезде Мәшінүр Жұсіп:

Мен өзім өз сезіміне ұнамын.

«Ләйіл» жоқ, қоржын да жоқ, диуанамын.

Көрінбесем, илахи, қөрінбейін.

Ешкім көрек қылмаса, қуанамын. - деп езін де диуанана тенейді.

Қожанасырды да диуанана тенеген. Оның шын аты - Қожа Насреддин. Ол әуелде ел арапал диуана, күлдіргі және бақсы-балгерлікпен айналысқан, қыстақтық жерлерде аексі сияқты имам болған. Есімі танымал Илья Муромецтің өзі бала кезінде дертке шалдырып, кедейдің күнін кешкен. Бір күні тентіреп жүрген диуана шал (кейде кемпір) келіп, садақа я сусын сұрайды. Бала мешел екенін айтады. Диуана сен қол-аяғында қимылдат дейді. Бала

шагала ұшып өткені еске алынады.

Аталмыш әңгіменің, бір үлгісін жеткізген Мәшінүр Жұсіптің шәкірті ері атқосшысы Иманғали Мәненов: «Бисми-иллаһи-р-рахмани-р-рахим! Құлболды баба айтқан екен: «Мениң құтым, қасиетім ортамда қалады. Шетке шыққан үрім-бұтағым онша мықты болмаса керек. Әншнейін менің атымды абырой қылып, күн көріс жасай алса керек. Құтым өз ортамда жүрсе, соған қонса керек һәм Құлболды бабаның сүйегі жерге жерленбegen.

жететінін бүгінге дейін ешкім де түсіндіріп бере алмапты. Жұртта осыған байланысты «Түйтени перштегелер үлкен жылдамдықпен кекке көтеріп алып кетті» деген түсінік қалыптасқан.

1930 - ашаршылық жылдары Айткең деген диуана ауылдарға даланың еліктерін айдал әкеліп, сауғызып тұратын болған. Айткең диуана жас кезінде: «ана ауылға кеттім», деп кез келген өзеннің үстінен жүгіріп етіп, көзден файып болады екен. «Файып ерен қырық шілтеп жіберді», - деп,

...Бойына қасиет дарыған аталмыш тұлғалар, Алланың сүйікті үмбеттері болса керек. Мәшінүр Жұсіп «Ғылым және дін» деген бірінші әңгімеліндегі: «Сүйіндікте диуананың, көптігі жүртқа жайылды...», - деп диуаналардың тылсым құш пен кереметтің иесі екенін аңғартады...

еліктерін қадір тұтып, сүтімен қоректеніп, ауырғандарын емдеген.

Бойына қасиет дарыған аталмыш тұлғалар, Алланың сүйікті үмбеттері болса керек. Мәшінүр Жұсіп «Ғылым және дін» деген бірінші әңгімеліндегі: «Сүйіндікте диуананың, көптігі жүртқа жайылды...», - деп диуаналардың тылсым құш пен кереметтің иесі екенін аңғартады. Керемет - Алла Тағаланың әулиеге берген ихсаны (сыйы). Дәлірек айттар болсақ «... керемет - Алла Тағаланың сыйы ретінде, кәміл иман, мағрифат және тақуалықтың әнтижесінде әулие құлдарда байқалатын және табиғат заңдарымен түсіндірілмейтін, метафизикалық таңғажайып оқығалар....» Хақ достары қол жеткізген осы рухани билік, кәзқарас, ойлау, тілті, іс-қымыл тұрғысынан басқа адамдардан езгеше болады». Әулиелер халықтың сенімсіздік танытуына қарай неше түрлі кереметтерді көрсетіп, иманына келтіретін. Қасындағы адамдардың жүректерінде Аллаға деген махаббаты пайда болып, басқа нәрселерге деген қызығушылық өшеді. Пайғамбарымыздан алейхіссалам

әулиенің белгілері сұралғанда «Оларды көргенде Алла еске түседі» деп жауап берген. Бірақ Имам Шәфиъидің: «Егер су бетімен жүріп бара жатқан немесе ауда ұшып жүрген адамды көрсөндер, оның Пайғамбарымызға (с.ғ.с.) ілесүші екеніне көз жеткізбейінше оған сенбендер және ілесіп кетпендер», деген сөзін де естен шығармаған жөн. Құдайдың ризашылығына бөлөніп, сүйікті құлдарына айналған әулиелердің бастарынан еткен оқиғалар ел аудында аңыздар, я болмаса хикаялар деп айтылады. Сол үшін олардың табытын сақтайтын күмбездер, мазарлар, табыттар ислам діні тараған барлық жерлерде орын алған. Алла тағала: «Сүйген (әулие) құлдарымды халықтың ішіне жасырғанмын, оларды әр адам тани бермейді» деген. Әулиені тану мүмкін емес. Ол қарапайым істерімен, қайрымдылығымен, жетімдерге қамқорлығымен, діни сауаттылығымен ерекшеленеді.

Мұхаммед Сәлім хазреттен «бір адамның әулие екенін қалай білуге болады?» деп сұрағанда «Тәтті сөзі, көркем мінезі, жомарттығы таласып тартыспауы, кешірімділігі және бүкіл адамдарға, жандыларға мейірімділігінен кісінің әулие екенін білуге болады» деген. Мәшіһүр Жұсіптің әулиелігіне байланысты әңгімелер көп. Оның қасиеті мен кереметтері жайлар деректерді, көзімен көрген жандар бүгінгі күнге жеткізді. Шығармаларын мұра тұтқан ұрпақ рухани пір санап, Алланың әмірімен ғайыптан қажетті хабарын ала алатын жан екенине танып, құрметпен қарады. Ғұмыр бойы Құдай мен Құран сөзін насиҳаттап, ұрпақтарға тағылымы мол тәрбие беруді мақсат еткен, әулиелеріміздің рухын асқақтатудан артық мүdde, одан қымбат парыз жоқ екендігі сөзсіз.

Пайғамбарлар дәүірінен жеткен ғибраттар адамзаттың тіршілігін мәнді әрі магналы болуына ықпал жасады. Мәселен тәңірге құлшына берілу Ибраһим пайғамбардан, сабырлық Хәзіреті Айюб Әлейхисаламнан, ырзалық Мұса Пайғамбардан жеткен сөз. Мәшіһүр Жұсіптің ел арасында сақталған төмендегі сөздері де осының дәлелі болса керек: «Мениң жазғандарымды оку үшін, Нұх пайғамбардың жасы, Нұр дарияның сиясы, Айюб пайғамбардың шыдамы керек». Ал дүние қызығынан баз кешу, тақуалық және сопылық Иса Пайғамбардан жеткен. Демек абыз, әулие, диуана Иса Пайғамбардың жолын үстанғандар болмақ.

Тіршілігінде Алланы аудынан тастанаған Жұматай Тышқанбайұлының (Әбжәлап диуананың) мазарына барып, зиярат етушілер саны артуда. Оның рухы баршамыздың жан дүниемізben, тілек-ниетімізben бірге өмір сүріп келеді. Ол білімдарлық, әділдік, абыз-көріпкелдік, бірнеше жерде көріне алынатын қасиеттері өз дәүірінде ерекше танылған жан. Халық оны айрықша қадірлеп, диуананың соңғы тұяғы, деп көстрөлген. Сейтіп жасынан лиганаңылк жолға

түскен Әбжәлап табиғат берген қабілеті арқасында ұшып жүре береді екен. Ата есімі ұғымына ұялап, санасына орнықан үрпақ оны әркез көніліне медеу тұтады. Демек, бұл – ата-баба рухын қастерлеу кепілі. Лайым да солай болғай!

Бүгінде Жұматай Тышқанбайұлының (Әбжәлап диуананы) мазарына барып, зиарат етушілер «Әулие досының құрметі үшін Алла тілеуімді қабыл етер» деген үмітпен құран бағыштап, соңынан Алладан тілек тілейді. Адамзаттың бұл ниеті Аллаға серік қосушылық емес керісінше, қазак дүниетанымына тән зиярат әдебін жалғастырушылық. Әулиелердің рухын дәнекер тұтып, аллаға жақындаса тусеріміз хаш. Қабірге зиярат етуге, әруақтарға құран бағыштауға исламда тығым салынбаған. Тіршілігінде тақуалықтың биік дәрежесіне жеткен әулиелердің, абыздардың, диуаналардың рухы о дүниеде де қарапайым пенделердің рухынан жоғары тұрады. Олардың дүниеден өткеннен кейін де медет тілегендерге шарапатын тигізіп, қолдан-қорғай алатыны талай дін кітаптарында айтылған.

Әбжәлап диуаның әйелдің қашан жұкті болатынын баяндал қана қоймай, баланың жынысы мен туатын күнін дәл айтып беретін. Тіпті туғалы тұрған майдың ішіндегі телінің түр-түсін, жынысын анықтап беруі, талайды таң қалдыратын. Ел ішіндегі көнекөз қариялардың айтуынша, Әбжәлап диуана да бала кезінде молдадан дәріс алып, құранды керемет оқыған. Соған қарағанда оның есімі ерте танылды. Ол - бойындағы ерекше қасиеттерімен ғана емес, асқан адамгершілігімен, қарапайымдығымен алты алашқа қадірлі де сүйікті болған жан. Сонымен бірге, халық тірісінде-ақ әулие атаған. Аруағы аскардай, атағы аспандай, нұр қеуделі диуананы Мәшінүр Жүсіп те сыйлап өткен. Тіпті, жаназасын да шығарған.

Сөз соңында Әбжәлап диуана туралы естіген мына бір әңгімемді баяндей кетуді жөн көрдім. Әбжәлап диуана Баянауыл дуанының аға сұltаны Мұса Шормановтың баласы Сәдуақастың үйіне жі келіп тұрады екен. Мұны ұнатпаған Сәдуақастың кейір ағайындары: «Сәкен аға, осы бір диуананы қасынызда ұстап қайтесіз? Тіпті ұят-ақ», - дейді. Сонда оларға Сәдуақас: «Сендердің бұл екеуімізде жұмыстарың болмасын. Бұл Әбжәлап - мениң бүгінгі жалғандағы ырысым. Құдай жазса, ақиrette тынысым да болады», - дейді екен.

Әсет ПАЗЫЛОВ,
Мәшінүр Жүсіп мұражайының қызметкері,
Баянауыл ауданы.